

ERKKI KILPINEN, SAMI PAAVOLA JA MATS BERGMAN

KRIITTISIÄ MERKINTÖJÄ KLASSISEN PRAGMATISMIN PERINNÖSTÄ

Vaikka sana ”pragmatismi” etymologisesti suoraan viittaakin toimintaan, ei tämän filosofisen perinteen ominaislaatu älykkään toiminnan filosofiana ole edelleenkään suurelle yleisölle kunnolla selvillä. Kyseinen ajatussuunta, jonka klassinen kukoistuskausi osui suunnilleen vuosille 1870-1950, oli pitkään poissa filosofiselta kartalta. Näytti jo siltä, että se tultaisiin muistamaan vain historiallisessa mielessä. ‘Uuspragmatisteina’ esittäytyneet ajattelijat, huomattavimpana Richard Rorty, ovat kuitenkin palauttaneet sen osaksi yleistä filosofista keskustelua. Tästä heille kuuluu kiitos, mutta on kyseenalaista ovatko he nostaneet tuosta perinteestä esille juuri sen tärkeimmät ja omaleimaisimmat piirteet. Uuspragmatistisissa tulkinnoissa jää nimittäin usein huomaamatta, että pragmatismi on monimuotoinen aatevirtaus, jonka piirissä on tutkittu niin logiikkaa ja etiikkaa kuin yhteiskunta- ja elämäntilfilosofiaakin.

Klassisen pragmatismen suurina niminä muistetaan ennen kaikkea amerikkalaiset ajattelijat Charles Peirce (1839-1914), William James (1842-1910), Josiah Royce (1855-1916), G.H. Mead (1863-1931) ja John Dewey (1859-1952). Heidän näkökulmiensa välillä on huomattaviakin eroja, mutta perinteen sisällä heidän painotuksensa ja intressinsä ovat oleellisella tavalla toisiaan täydentäviä. Peirce on paitsi pragmatismen myös modernin semiotiikan perustaja ja tämän suuntauksen merkittävin loogikko, jolla alalla hänen monet ansionsa ensinnä huomattiin. James on liikkeen johtava psykologi ja tunnetuksi tekijä, jonka vaikutuksesta tämä virtaus herätti kansainvälistä huomiota ensimmäisen maailmansodan aattona. Pragmatistina vähemmän tunnettu Royce ja hänen oppilaansa Mead muodostavat siirtymävaiheen pragmatismen historiassa ryhtymällä soveltamaan uusilla aloilla sekä Peircen että Jamesin alkuperäisiä ideoita. Dewey yhdessä Meadin kanssa on puolestaan pragmatismen tärkein yhteiskuntateoreetikko.

Pragmatismi on valitettavan usein ohitettu pelkkänä tietoteoreettisena protestiliikkeenä tai toimivaa käytäntöä yksipuolisesti korostavana muutofilosofiana. Näin sivuutetaan helposti pragmatismen keskeiset teoreettiset ja moraaliset lähtökohdat sekä luullaan, että pragmatismi kieltää sekä etiikan että logiikan merkityksen. Näin ei ole, vaikka onkin totta, että pragmatismissa näitä kysymyksiä lähestytään melko epäortodoksisesta näkökulmasta.

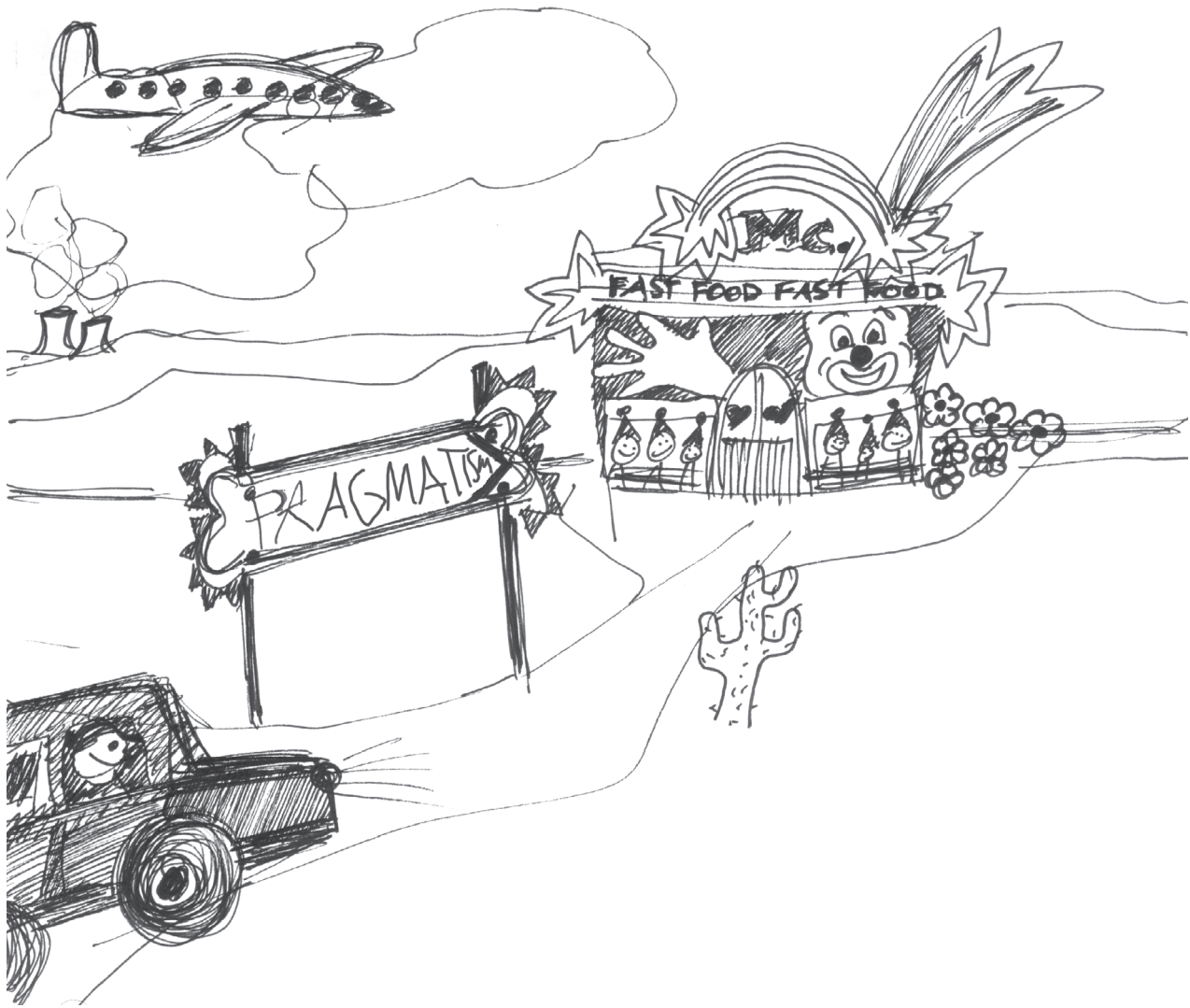
KANT, SCHILLER JA DARWIN: PRAGMATISMIN HISTORIAALLISTA
TAUSTAA

Joskus on sanottu, että pragmatismi syntyy omituisen ristisiitoksen tuloksena, Kantin ja Darwinin ajatuksia yh-

distämällä. Ensi näkemältä nuo kaksi vaikuttavat mahdolltomilta vuodekumppaneilta: mitä tekemistä Kantin periklassisella filosofialla voisi olla Darwinin empiirisen kehitysopin kanssa? Eikä yhdistäminen olisi ehkä onnistunutkaan, ellei Friedrich Schillerin esteettisen kasvatuksen teoria (1795) olisi ollut valmistamassa tietä. Sehän on myös kommentti Kantin moraalifilosofiaan ja sillä oli suuri vaikutus nuoreen Peirceen, joka yhdessä Jamesin ja eräiden muiden ajattelijoiden kanssa myöhemmin pohti kysymystä miten klassinen filosofia voisi tulla toimeen kehitysopin jälkeisessä maailmankuvassa.

Osoittautui, että Schillerin tapaan tulkittu filosofia viihtyy muuttuvassa maailmassa paremmin kuin kilpailijansa. Schiller oli esittänyt, että ihminen luonnostaan on toimelias ja ympäristöstään kiinnostunut, niin ettei häntä tarvitse erikseen käskää toteuttamaan itseään. Moraali perustuisi näin ollen pikemmin *rajoituksiin* kuin imperatiiveihin. Peirce oli mieltynyt tähän ajatukseen ja hän yleisti sen koskemaan moraalih ohella myös inhimillistä rationaalisuutta. Järkevä toiminta perustuu itsekontrolliin: ajattelu on yksi laji toimintaa ja rationaalisuus (logiikka laajassa mielessä) vaikuttaa ihmismielessä itsekontrollin tavoin. Praktinen ja teoreettinen järki eivät Peircelle ja muille pragmatisteille ole kaksi eri asiaa, vaan samanlainen itsekontrollin alainen järki vaikuttaa kaikilla elämänaloilla, niin tieteellisessä tutkimuksessa, moraalissa, kuin arkisimmassa käytännössäkin.

Itsekontrollin tähdentäminen ei ole merkki äärrationalismista. Päinvastoin, pragmatistit korostavat ihmisen tiedostamiskyvyn rajallisuutta. Emme yksinkertaisesti kykene kritisoidaan kaikkia uskomuksiamme ja tapojamme – suurin osa näistä tulee meille annettuina, itsestäänselvyksinä. Vastustaessaan eettistä ja tietoteoreettista absolutismia klassiset pragmatistit eivät kuitenkaan

vajoa nihilismiin, jossa kiellettäisiin kaikki tiedon ja toiminnan standardit ja kriteerit. Juuri koska yksiselitteistä ratkaisua näihin ongelmiin ei löydy, tarvitaan Peircen esille tuomaa normatiivista itsekritiikkiä ja Deweyn esittämää sosiaalista rekonstruktiota. Elämämme rationaalisuus on kiinni näiden prosessien jatkuvuudesta ja kehityksestä, eli siitä, että kykenemme orientoitumaan kriittisesti ja valikoivasti suhteessa tulevaisuuden mahdollisuuksiin.

EMERGENTTI INTENTIONAALISUUS

Pragmatistinen maailma ei ole staattinen, vaan dynaaminen ja kehittyvä. Peirce sanoo joskus, että hänen kantansa on varsin lähellä Darwinin kantaa, mutta sillä tavoin, että hän yleistää tuota oppia ontologiselle tasolle. Mitä siis oikeastaan yleistetään ja millä tavoin? Kyseessä ei ole mikään olemassaolon taistelun tapainen ajatus. Darwin oli yksinkertaisesti osoittanut, etteivät eliölajit ole ikuisia ja muuttumattomia, vaan kehitystapahtuman alaisia. Peircen ontologinen yleistys koskee lähinnä tuon kehitystapahtuman reunaehtoja. Hän tulkitsee myös globaalit olosuhteet ja luonnonlait muutoksen ja kehityksen alaisiksi – vieläpä niin, ettei muutos välttämättä ole tasaista. Spontaanit muutokset ja hyppäykset ovat mahdollisia. Peircen esittämien synekismin ja tykismin periaatteiden mukaan kehitykseen kuuluu niin lainmukaista jatkuvuutta kuin puhdasta sattumaakin. Mutta jos luonto ei enää ilman muuta ole mekaanisesti säännönmukainen, niin tällöinhän tuo perinteinen 'välttämättömyyden valtakun-

ta' näyttää ottavan uusia vapauksia. Toisaalta ihminen, 'vapauden valtakunnan' kansalainen vanhastaan, ei tämän näkemyksen mukaan voi olla täysin vapaa. Toimijan ja ympäristön välillä on jatkumo. Pragmatistien toimintaan viittaava käsite onkin 'toimintatapa' (*habit*), pikemmin kuin 'teko'. Pragmatistisen *habit*-käsitteen tarkka eksplikoiminen ei tule tässä kysymykseen, mutta sen sanoman voi tiivistää tähän: intentionaalisuus ilman rajoittavaa ehdollistumista on tyhjää, ehdollistuminen ilman intentionaalisuutta on sokeaa.

Lähes sata vuotta ennen moderneja kognitiotieteilijöitä pragmatistien klassikot päätyivät ajattelemaan heidän tavallaan, että luonnonhistoriallisesti katsoen intentionaalisuus tulee jo ennen tietoisuutta. Tai on parempi sanoa tavoitteellisuuden tulevan ensin, alkeellisella tasollahan ei voi puhua intentionaalisuudesta itserefleksiivisessä mielessä. Yhtä kaikki, intentionaalisuus ei siis olekaan pelkästään inhimillisen tietoisuuden ominaisuus, vaan itserefleksiivinen tietoisuus pikemmin on kehittyneen intentionaalisuuden omaksuma ominaisuus. Monet ovat tällaisessa käsityksessä näkevinään reduktionismin pukinsorkan, mutta se on suotta. Pragmatistien klassikot eivät edusta reduktionismia vaan maltillista emergenssijattelua. He muistuttavat, ettei intentionaalisuus ole tullut meille annettuna ylhäältä, vaan se on alunperin kehittynyt fysiologisista prosesseistamme. Näin pragmatistit välttävät nykyfilosofiaa niin usein vaivanneen mieli/materia-dikotomian redusoiden silti kaikkea pelkäksi materiaksi. Ihminen on osa luontoa, mutta ei silti ole olemukseltaan pelkkää materiaa. Ihmiselle ominaista on nimen-

omaan hänen kehittyneet itserefleksiivinen tavoitteellisuutensa, joka myös mahdollistaa itsekritiikin korkeamat, normatiiviset muodot – logiikan ja etiikan.

MERKKITEORIA, LOGIIKKA JA TIEDE

Yksi sitkeimmistä harhaluuloista pragmatismista on, että se toimintaa korostavana ajatussuuntana ohjelmallisesti vastustaisi logiikkaa, teoreettisuutta ja jopa systemaattista filosofiaa. Tämän käsityksen taustalla lienevät lähinnä tiettyjen uuspragmatistien radikaalit kannanotot – onhan Rorty jo ehtinyt julistaa filosofian kuolleeksi. On toki totta, että myös monet klassiset pragmatistit vierastavat jäykistynyttä akateemista ajattelua eivätkä harrasta symbolista logiikkaa, mutta pragmatismiin mahtuu myös logiikkaa, tieteenteoriaa ja metodologiaa. Tätä puolta pragmatismista edustaa ennen kaikkea Peircen laaja-alainen logiikan teoria.

Peirce ei käsittele päättelyn teoriassaan pelkästään valmiita, jo olemassa olevia tietorakenteita, vaan tarkastelussa on myös uuden tiedon ja uusien ideoiden hankintaan liittyvä päättely, sekä käytännöllisen ja teoreettisen päättelyn erot ja yhtäläisyydet. Tässä suhteessa hänen ajattelunsa eroaa selvästi siitä valtavirrasta, joka on hallinnut tämän vuosisadan tieteenfilosofiaa ja joka on pyrkinyt sulkemaan tällaiset dynaamiset tekijät sekä luovuuden kokonaan tieteenteorian ulkopuolelle. Viime vuosikymmeninä dynaaminen, Peircen käsitysten kanssa erinomaisesti yhteensopiva tarkastelutapa on tullut esille monilla eri suunnilla – paitsi filosofiassa, myös esimerkiksi tekoälytutkimuksessa ja oppimisen teorioissa.

Peircen logiikan kiinnostavuutta lisää sen läheinen yhteys hänen merkkiteoriaansa. Peircen semiotiikassa logiikan perusajattelut esitetään systemaattisesti, mutta se ei rajoitu pelkästään tähän. Itse asiassa kyseinen merkkiteoria kattaa sekä perinteisen logiikan että myös Peircelle ja Meadille yhteisen triadisen ajattelutavan. Pragmatismiin piirissä kehitetty semiotiikka on sovelias esittämään mitä erilaisimpia merkkisuhteita aina esteettisistä tunteuksista ja luonnossa esiintyvistä indeksikaalisista merkeistä deduktiivisen päättelyn eroteluihin ja merkitysten dialogiseen kuvaamiseen saakka. Näin ollen tämän teorian tarjoamaa käsitteistöä voidaan käyttää monien eri alojen tutkimuksessa. Peircelle tieteellinen toiminta onkin pitkälti sosiaalisten ja luonnollisten merkkien tulkintaa ja käyttöä.

Peircen lisäksi myös Dewey ja Mead päätyvät korostamaan tieteellisyden merkitystä kriittisen toiminnan kehittyneenä ja sosiaalisena muotona. Tämä tieteen korostus ei kuitenkaan merkitse skientismia, ei ainakaan sanan nykyisessä mielessä. Pragmatistit eivät tee luonnontieteestä muiden tieteiden sisällöllistä esimerkkiä eivätkä pidä jotain tiettyä tutkimusmenetelmää tieteen pohjimmaisena piirteenä. Keskeistä tieteessä on se, että se on yhteisöllistä sekä järjestelmällistä tiedon ja totuudellisuuden aitoa tavoittelua. Näin esimerkiksi filosofia ja metafysiikka voivat aivan hyvin olla tieteellisiä pragmatistien tarkoittamassa mielessä, jos niitä tehdään systemaattisesti ja aidosti tuloksiin pyrkien.

Tyypillistä pragmatistien tiedenäkemykselle on filosofian ja muiden tieteenalojen läheinen vuorovaikutus. Kun Dewey ja Mead keskustelevat teoreettisen filosofian klassisista teemoista, ontologiasta ja epistemologiasta, he pitävät perinteensä ensi polven tavoin silmällä modernin tie-

teen uusimpia saavutuksia. Esimerkkinä voidaan mainita Meadin 'objektiivinen relativismi', joka on joskus herättänyt suurtakin kummastusta. Tällä hän tarkoittaa, että post-einsteinilaisessa maailmankuvassa esimerkiksi aika on edelleen objektiivista, mutta ei enää absoluuttista – siksi objektiivisen relativismin kanta.

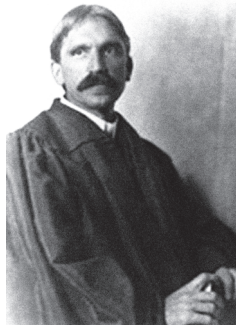
PRAGMATISMI JA DEMOKRATIA

Vaikka tieteellisyden korostus on tiettyssä mielessä yhteinen nimittäjä Peircelle, Deweylle ja Meadille, on selvää, että nämä pragmatistit lähestyvät tieteitä eri näkökulmista. Siinä missä vahva looginen painotus on ominaista Peircen ajattelutavalle, on filosofian ensimmäinen tehtävä Deweylle ja Meadille aina yhteiskuntafilosofinen. Tässä hengessä Dewey esittää kuuluisan vetoamuksensa, että filosofian tulee lähteä liikkeelle mieluummin ihmisten ongelmista kuin filosofian ongelmista. Näin sanoessaan hän on halunnut antaa panoksen erityisesti demokratiakeskusteluun ja käytännölliseen etiikkaan.

Tähän tehtävään deweylainen filosofia ei kuitenkaan tartu aivan samasta päästä kuin muut yhteiskuntafilosofiset suuntaukset. Sen mukaan yhteiskuntafilosofiaan tulee ehdottomasti sisältyä myös yhteiskuntatutkimuksen ajatus, muutoin eettinen keskustelu jää spekulatiiviseksi. Yhteiskuntafilosofia on siis koko ajan myös yhteiskuntatieteen filosofiaa. Ei niinkään termin nykyhetkessä metodologisessa merkityksessä, vaan sillä tavoin, että yhteiskuntafilosofinen keskustelu pyrkii diagnosoimaan yhteiskunnallisia ongelmia ja delegeoimaan niiden yksityiskohtaisen selvittämisen systemaattisen yhteiskuntatieteen tehtäväksi. Itse tähän selvitystapahtumaan Dewey ja Mead eivät juuri puutu, mutta sen antamat tulokset antavat aineksia taas uuteen eettis-yhteiskunnalliseen keskustelukierrokseen. Näiden filosofien mielestä yhteiskunta-

keskustelu, joka ei nojaa yhteiskuntatieteen tuloksiin, on sisällöllisesti puutteellinen, mutta empiristinen yhteiskuntatiede, joka sivuuttaa etiikan ongelmat, ei kykene vastaamaan päämääriä ja tavoitteita koskeviin kysymyksiin. Tällainen oli pääpiirteissään chicagolaisen pragmatismiin ohjelma, jossa filosofian tehtävä ymmärrettiin osaksi yhteiskunnallista keskustelua.

Jokseenkin samaan johtopäätökseen oli tullu myös toisista lähtökohdista. Yhteiskuntatieteen historiassa kuuluisalla Frankfurtin koulukunnalla, jonka huomattavimmat filosofit Max Horkheimer ja Theodor Adorno päätyivät emigrantteina Yhdysvaltoihin, oli samantapainen ohjelma. Sen peruslähtökohdat olivat kuitenkin sen verran erilaisista traditioista, idealistisesta marxismista ja uuskantilaisuudesta, joten näiltä filosofeilta jäi, kuvaannollisesti puhuen, huomaamatta Deweyn valmiiksi ojennettu käsi. He ryhtyivät arvostelemaan pragmatismia omalta tietoteoreettiselta pohjaltaan, ja näin tehdessään sanoivat varmaan jotain osuvaakin, mutta ylipäätään puhuivat vastapuolen ohi. Tällöin menetettiin ainutlaatuisen tilaisuus yhdistää näiden perinteiden voimavarat. Sen, että tilaisuus oli aito, on myöhempi historia osoittanut – erityisesti sen jälkeen kun frankfurtilaisittain orientoituvat myöhemmät ajattelijat, Jürgen Habermas, Karl-Otto Apel ja semminkin Hans Joas, pragmatistisen yhteiskuntateorian etevin nykyedustaja, ovat toden teolla paneutuneet tämän perinteen antiin.

PRAGMATISMIN TULEVAISUUDESTA

On tiettyssä mielessä ironista, että laajempi kiinnostus klassiseen pragmatismiin on herännyt vasta uuspragmatistien vanavedessä. Kuten totesimme, pragmatismi on monimuotoinen perinne, jonka oppien omaksuminen ei ole mutkatonta. Rorty, joka mielellään vannoo Deweyn nimeen, itse asiassa toistaa samaa ennakkoluuloa, johon pragmatismia vieroksuneet ovat aikaisemmin langenneet. Aivan oikein Rorty painottaa, ettei pragmatismi ole yhden perustan varaan rakentava filosofia – eli ei noudata 'tietoteoreettista fundamentalismia' (*foundationalism*), kuten hän sanoo. Tästä ei kuitenkaan seuraa se johtopäätös, että pragmatismi olisi tiedon kysymystä halveksiva filosofia. Se itse asiassa korottaa tiedon ongelman arvoon arvaamattomaan, sillä kun tietoteoreettinen *once and for all* –ratkaisu ei tule kysymykseen, tiedon ongelma on meillä kaikilla koko ajan edessä, emmekä voi muuta kuin ratkaista sen kerta kerralta yhä uudelleen. Klassisen pragmatismien mukaan tätä kysymystä tulee käsitellä prosessuaalisesti. Tällaisiin prosesseihin liittyy olennaisesti normatiivinen ajatus kasvusta ja rationaalisesta edistyksestä itsekontrollin kautta. Tulee vain muistaa, ettei edistys ilman muuta ole nopeaa tai helppoa. Rortylta on kuitenkin lähes mahdotonta löytää mitään tämän kaltaista ajatusta. Samalla tavoin hän puhuu kernaasti yhteiskuntafilosofisen keskustelun tärkeydestä, ja sillehän suo mielellään kannatuksensa, mutta tässäkin yksi pragmatistinen näkökohta loistaa poissaolleen: Rortylla on varsin vähän sanottavaa systemaattisen yhteiskuntatutkimuksen tärkeydestä.

Miksi sitten klassinen pragmatismi joutui niin pitkään unohdukseen? Rorty on etsinyt syytä ennen kaikkea analyttisen tradition ylivallasta, painottaen pragmatismien 'keskustelevampaa' näkemystä filosofisesta toiminnasta. Onko pragmatismi siis "lähempänä mannermaista kuin analyttistä filosofiaa", kuten toinen uuspragmatisti Richard Shusterman taannoin sanoi esitellessään sitä suomalaiselle yleisölle? Se näyttää loppujen lopuksi olevan yhtä kaukana kummastakin, mikä taas ei tarkoita etteikö se voisi ja haluaisi olla vuorovaikutuksessa kummankin kanssa – ovathan nämä kaikki elinvoimaisia filosofisia perinteitä. Aito vuorovaikutus vain edellyttää tasapuolista lähtöasetelmaa ja se on pragmatismille suotu vain harvoin. Tätä ei tarjoa välttämättä myöskään rortylaisen uuspragmatismien luoma konteksti. Pragmatismien klassikot eivät harrastaneet pelkkää 'edifioivaa' keskustelua, niin tärkeänä kuin he sosiaalista dialogia pitivätkin.

Vuonna 1906 Peirce arveli, että pragmatismista voisi tulla 20. vuosisadan hallitseva filosofia. Kuten historia kertoo, näin ei käynyt, mutta ehkä Peirce olikin vain turhan optimistinen olematta silti täysin väärässä. Pragmatismilla on hyvät mahdollisuudet tulla 21. vuosisadan merkittäväksi filosofiaksi. On nimittäin nähtävissä merkkejä klassisen tradition uudesta tulemisesta – ei pelkästään klassikkojen uudelleen arvioinnista, vaan myös aidosta kehityksestä, esimerkiksi Joasin, Richard Bernsteinin ja Susan Haackin kautta. Näin ollen voi jopa olla, että pragmatismien parhaat vuodet ovat vielä edessäpäin.

KIRJALLISUUTTA

- Bernstein, R., 1972. *Praxis and Action*. London: Duckworth.
- Dewey, J. & Tufts, J., 1908, 1932. *Ethics*. New York: Henry Holt.
- Dewey, J., [1910], 1965. *The Influence of Darwin on Philosophy*. Bloomington: Indiana University Press.
1946. *Problems of Men*. New York: The Philosophical Library.
- Haack, Susan, 1993. *Evidence and Inquiry: Towards Reconstruction in Epistemology*. Oxford: Blackwell.
- Horkheimer, M., 1967. *Zur Kritik der instrumentellen Vernunft*. Frankfurt am: Suhrkamp.
- James, W., [1890], 1950. *The Principles of Psychology*, I-II. New York: Dover.
- [1907], 1975. *Pragmatism: A New Name for Some Old Ways of Thinking*. Laitoksessa *The Works of William James*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Joas, H., 1992. *Pragmatismus und Gesellschaftstheorie*. Frankfurt aM: Suhrkamp. (Engl. *Pragmatism and Social Theory*, Chicago, at the University Press, 1993).
- Mead, G.H., 1934. *Mind, Self and Society from the Standpoint of a Social Behaviorist*. Ed. by C.W. Morris. Chicago, at the University Press.
1938. *The Philosophy of the Act*. Ed. by C.W. Morris et al. Chicago, at the University Press.
- Peirce, C.S., 1931-58. *Collected Papers of Charles Sanders Peirce*. 8 vols. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- 1975-87. *Contributions to the 'Nation'*. 4 vols. Lubbock, TX: Texas Tech. University Press.
- 1992-98. *The Essential Peirce: Selected Philosophical Writings*, I-II. Bloomington: Indiana University Press.
- Rorty, R., 1982. *Consequences of Pragmatism: Essays 1972-80*. Brighton: Harvester Press.
1989. *Contingency, Irony, Solidarity*. Cambridge, at the University Press.
- Royce, J., [1899-1901], 1959. *The World and the Individual*, I-II. New York: Dover.
- [1913], 1968. *The Problem of Christianity*. Chicago, at the University Press.
- Schiller, F., [1795], 1967. *On the Aesthetic Education of Man*. German-English Parallel Text. Oxford: Clarendon Press.
- Shusterman, R., 1996. Haastattelu P. Linnellin ym. kanssa. *Königsberg*, Vol. 1, nro 2, s. 15-37.
- Stuhr, J.J. (ed.), 1987. *Classical American Philosophy*. New York: Oxford University Press.
- (ed.), 1993. *Philosophy and the Reconstruction of Culture: Pragmatic Essays after Dewey*. Albany: State University of New York Press.